

თამაზ დევიძე

აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

tazodevidze@gmail.com

საკვანძო სიტყვები: ლიტურგია, პირველშეწირულის ლიტურგია, წმინდა ძღვენი, ტერმინოლოგია, ზმნა

წმინდა ძღვენთან დაკავშირებული ტერმინოლოგია პირველშეწირულის ლიტურგიაში – ტრადიცია და თანამედროვეობა

მართლმადიდებელი ეკლესიის ღვთისმსახურება, როგორც ღმერთთან ურთიერთობის ფორმა და გამოცდილება, სათავეს მაცხოვრის ეპოქიდან იღებს. დიდ ხუთშაბათს გამართულ საიდუმლო სერობაზე იესო ქრისტემ დააწესა ზიარების საიდუმლო, რომელიც ეკლესიის ღვთისმსახურების ძირითადი ნაწილია. საიდუმლო სერობის დროს ძველი აღთქმის სისხლიანი მსხვერპლშეწირვა ჩაანაცვლა ახალი აღთქმის უსისხლო მსხვერპლშეწირვამ. უსისხლო მსხვერპლშეწირვა გულისხმობს საღმრთო ლიტურგიაში პურისა და ღვინის შეწირვას, რომლებიც სულიწმინდის მადლით გარდაიქმნება ქრისტეს ცხოველსმყოფელ ხორცად და სისხლად.

თანამედროვე ლიტურგიკულ პრაქტიკაში აღესრულება სამი სახის ლიტურგია, რომელთაგან ორი – წმინდა იოანე ოქროპირისა და წმინდა ბასილი დიდისა, სრული ლიტურგიებია. ვინაიდან ამ ფაქტს არსებითი მნიშვნელობა აქვს საკვლევი საკითხისათვის, საჭიროა მიზეზის აღნიშვნაც. ამ ორი ლიტურგიის დროს აღესრულება კვეთა, საღმრთო ლიტურგიის პირველი ნაწილი, რომლის დროსაც პური და ღვინო მზადდება შესაწირად.

რაც შეეხება მესამე სახის ლიტურგიას, იგი ცნობილია, როგორც პირველშეწირულის ლიტურგია, მისი ავტორია წმინდა გრიგოლ დიოლოლოსი. ამ ლიტურგიას მთელი რიგი თავისებურებები ახასიათებს, რომელთა გათვალისწინებაც აუცილებელია მასში გამოყენებული ტერმინოლოგიის კვლევისათვის. უპირველეს ყოვლისა, აღსანიშნავია, რომ პირველშეწირულის ლიტურგია მხოლოდ დიდმარხვის პერიოდის განსაზღვრულ დღეებში აღესრულება.

დიდმარხვა ლიტურგიკული წელიწადის გამორჩეული და განსაკუთრებული პერიოდია. მარხვის შინაარსიდან გამომდინარე, სადავ

დღეებში (კვირის დღეები, შაბათ-კვირის გარდა) იკრძალება კვეთის აღსრულება, რაც, თავის მხრივ, წინაპირობაა იმისა, რომ ამ დღეებში ვერ აღსრულდება სრული ლიტურგია. ამ წესს აქვს მხოლოდ ერთი გამონაკლისი, ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლის ხარების დღესასწაული, რომელიც ყოველთვის აყენებს სრულ ლიტურგიას. ტიპიკონის თანახმად, პირველშეწირულის ლიტურგია აღესრულება დიდმარხვის I, II, III, IV, V და VI შვიდეულების ოთხშაბათსა და პარასკევს, ვნების შვიდეულის ორშაბათს, სამშაბათსა და ოთხშაბათს და დღესასწაულებზე, გარდა ხარებისა, თუ ეს დღესასწაულები სადავ დღეს დაემთხვევა. ეს ლიტურგია აღესრულება უახლოეს სრულ ლიტურგიაზე შეწირული წმინდა ძღვენით, რათა მორწმუნეებმა შეძლონ წმინდა ზიარების მიღება.

ამ ლიტურგიის ტიპიკონი ითვალისწინებს წმინდა ძღვენის გადაადგილებასა და მასთან დაკავშირებული მოქმედებების მთელ წყებას. ამ მოქმედებათა აღსაწერად გამოყენებული ტერმინოლოგია ძალიან საინტერესოა, ვინაიდან ისინი მაცხოვრის ცხოველსმოყვარე ხორციან და სისხლთანაა დაკავშირებული.

სტატიაში განვიხილავთ ცალკეულ ზმნურ ფორმებს, რომელთაგან ნაწარმოები სახელზმნური ფორმები დროთა განმავლობაში ტერმინებად იქცა და გამოიყენება დღესაც.

ქართულ ენაზე მოგვეპოვება არაერთი მნიშვნელოვანი ლიტურგიკული წყარო, რომლებიც ასახავს ტიპიკონის განვითარების სხვადასხვა ეტაპს. ტრადიციისა და თანამედროვეობის შეჯერების საფუძველს სწორედ სხვადასხვა პერიოდის ლიტურგიკული ხელნაწერებიდან მიღებული ემპირიული მასალა ქმნის. პირველშეწირულის ლიტურგიის ტერმინოლოგიაზე მსჯელობისას კვლევის ამ ეტაპზე ვყრდნობით ქართულ ხელნაწერთა სინური კოლექციის №89 ხელნაწერს, ავსტრიაში, გრაცში დაცულ ხელნაწერს ლიტერიით №2058/4, სხვადასხვა პერიოდის ნაბეჭდ კონდაკებს “(1710, 1751, 1899), რომელთაგან ბოლო, 1899 წლის გამოცემა, დღესაც გამოიყენება საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის საღვთისმსახურო პრაქტიკაში, მღვდელ რაჟდენ ხუნდაძის მიერ XX საუკუნის დასაწყისში დაბეჭდილ ტიპიკონსა და 1996 წელს გამოცემულ „ლიტურგიკულ კრებულის“ მეორე ნაწილს, რომელშიც დიდმარხვის ღვთისმსახურების მოკლე მიმოხილვაა მოცემული. გავითვალისწინეთ შიომღვიმის ტიპიკონი, რომელიც 2005 წელს გამოსცეს ექვთიმე კოჭლამაზაშვილმა და ელგუჯა გიუნაშვილმა.

ადრეულ წყაროებში წმინდა ძღვენის ტრაპეზიდან სამკვეთლოზე გადატანასთან დაკავშირებით ხელნაწერში გამოიყენება *ყვან(ებ)* ფუძისაგან ნაწარმოები ზმნური ფორმები, მაგალითად, №2058/4 ხელნაწერში:

„და ვითარცა სიწმიდისად *შეიყვანონ*, საბურველი დაჰბურონ“ [96v];

„სიწმიდეს სადიაკონოდ *შეიყვანონ* და დიაკონმან თქუას...“ [106r];

ანალოგიური ვითარებაა შიომღვიმის ტიპიკონშიც.

მაგალითად:

„უწყებად საკმარ არს, ვითარმედ შემდგომად *შემოყვანებისა* წმიდათა მსხვერპლთადასა, დავასრულოთ რად გალობად ესე: აჟ ძალნი ცათანი... – ვყოფთ მუჯლთმოდრეკასა სამსა“ (ტიპიკონი 2005).

ყვან(ებ) ფუძისაგან ნაწარმოები ზმნური ფორმები გამოიყენება მაშინ, როცა პირდაპირი დამატება სულიერია. ამ გარემოების გათვალისწინებით, დამოწმებული მაგალითები ცხადყოფს, რომ წმინდა ძღვენი აღქმულია, როგორც ცოცხალი და ცხოველსმყოფელი, რომელიც შესაბამისი ზმნური ფუძითაა გამოხატული, ამდენად ეს ცხადი და ერთმნიშვნელოვანია.

დროთა განმავლობაში ეს ვითარება შეიცვალა. წმინდა ძღვენთან მიმართებით თანდათან ჩნდება თავაზიანი ფორმები, თუმცა არცთუ ისე იშვიათად დასტურდება ნეიტრალური კონოტაციისა და თავაზიან ფორმათა პარალელური გამოყენების შემთხვევები.

მაგალითად:

„და *აღმოიღებს* კოლოფიდან წმიდასა და პატიოსანსა საუფლოსა პურსა და *დასდებს* წმიდასა ფეშხუმსა ზედა შიშითა და კრძალულებითა“ (კონდაკი 1710).

ანალოგიური ვითარებაა 1751 და 1899 წელს დაბეჭდილ კონდაკებში.

მაგალითად:

„ხოლო დაწყებასა ფსალმუნისასა შევალს მღდელი წმიდასა შინა წინადასაგებელსა და *აღმოიღებს* პირველგანწმედილსა პურსა სანაწილისაგან და *დასდებს* კრძალულებითა მრავლითა წმიდასა ზედა ფეშხუმსა“ (კონდაკი 1751);

„შევალს მღუდელი წმიდასა შინა საკურთხეველსა, განკსნის წმიდა ოდიკსა და *აღმოიღებს* პირველშეწირულსა პურსა სანაწილისაგან და *დასდებს* კრძალულებითა მრავლითა წმიდასა ზედა ფეშხუმსა“ (კონდაკი 1899).

დამოწმებულ მაგალითებში *სვენ(ებ)* ფუძისაგან ნაწარმოები ფორმები არ დასტურდება, მაგრამ პირველ შემთხვევაში მას ჩაენაცვლება სიტყვები *შიშითა და კრძალულებითა*, ხოლო მეორე და მესამე შემთხვევებში – *კრძალულებითა მრავლითა*.

განსხვავებული ვითარებაა მღვდელ რაჟდენ ხუნდაძის მიერ 1907 წელს გამოცემულ ტიპიკონში.

„მეორე დიდების წაკითხვაში მღვდელი *ამოასვენებს* სანაწილიდან პირველ შეწირულს (წმიდა ნაწილს) და *დაასვენებს* ფეშხუმზედ“ (ხუნდაძე 1907).

ზოგადად, ჩვენ მიერ დამოწმებულ კონდაკებში არ არის ერთგვაროვანი ვითარება – ცალკეულ შემთხვევაში თავაზიანი ფორმებია გამოყენებული, მაგალითად:

„მოიღონ კოლოფი სანაწილე და *შთაასვენონ* მას შინა“ (კონდაკი 1710);

„და რაჟამს სიწმიდენი *გამოასვენონ*, ქუდმოჴდით ჰყოფდენ მეტანიასა“ (კონდაკი 1710);

„და შემდგომად *გამოსვენებისა* წმიდისა ძღვენისა და აღსრულებისა აწ ძალნი ცათანისასა ვყოფთ მეტანიასა სამსა“ (კონდაკი 1751);

„ხოლო დაწყებასა ფსალმუნისას შვეალს მღვდელი წმიდასა შინა საკურთხეველსა, განხსნის წმიდა ოდიკსა და *აღმოიღებს* პირველ შეწირულსა პურსა სანაწილისაგან და *დასდებს* კრძალულებითა მრავლითა წმიდასა ზედა ფეშხუმსა, უკმევს გარემო 3-გზის და *ჩარასვენებს* სამკვეთლოსა ზედა“ (კონდაკი 1899).

„... და განჰყოს შეწირული პირველი პური და *შთაასვენოს* ნაწილი წმიდასა შინა სასმისსა... და *აღმოიღებს* წმიდასა კოვზსა წმიდით სისხლით დაღტობილსა და შთაუშვებს მას წმიდასა პურსა შინა ჯვარის სახედ, ქვეშე კერძო დასახულისა მის ჯვარისა“ (კონდაკი 1899).

უკანასკნელ მაგალითში კარგად ჩანს წმინდა ძღვენთან დამოკიდებულების გავლენა ენობრივი საშუალებების შერჩევისას. კონტექსტში ზმნური ფუძის შენაცვლებით მკვეთრადაა ერთმანეთისაგან გამოიჯნული წმინდა ძღვენი და წმინდა ჭურჭელი (ამ შემთხვევაში კოვზი), რომელიც ლიტურგიისას გამოიყენება.

შედარებით გვიანდელ და ერთგვაროვან ვითარებას ასახავს მღვდელ რაჟდენ ხუნდაძის მიერ შედგენილი ტიპიკონი.

მაგალითად:

„დაიწერს პირჯვარს, იქმს მეტანიას ერთ გზის, ემთხვევა ფეშხუმს, *დაისვენებს* მას თავზედ, წინ გაუძღვება მთავარ(ი) დიაკონი

(თუ არის) ლამპრით და საცეცხლურით და *მიასვენებს* სამკვეთლო-ზედ“ (ხუნდაძე 1907: 111).

დამოწმებული მაგალითები ცხადყოფს გარკვეულ მერყეობას წმინდა ძღვენთან დაკავშირებული ზმნური ფორმების შერჩევისას. თავაზიანი ფორმების გაჩენა და დამკვიდრება უდიდესი სიწმინდისადმი – მაცხოვრის ცხოველსმყოფელი ხორცისა და სისხლისადმი – შიშის, კრძალვისა და მოწიწების გამოხატულებაა. ჩვენ მიერ განხილულ მაგალითებზე დაყრდნობით შეიძლება გამოიყოს რამდენიმე წყვილი:

შთადება - შთასვენება;

ამოღება - ამოსვენება;

დადება - დასვენება.

მასალის ანალიზი ცხადყოფს, რომ დროთა განმავლობაში ეს ტენდენცია ძლიერდება, იშლება პარალელიზმი. ამის დასტურია 1996 წელს დაბეჭდილი „ლიტურგიკული კრებული №2“, რომელშიც მოცემულია დიდმარხვის პერიოდის ღვთისმსახურების მოკლე მიმოხილვა.

მაგალითად:

„გახსნის სანაწილეს და დიაკონთან ერთად უდიდესი კრძალუ-ლებით *ამოასვენებს* პირველშეწირულ წმინდა ძღვენს და *დაასვენებს* ფეშხუმზე“ (გუნია 1996);

„წინ მიუძღვის დიაკონი, რომელსაც მარცხენა ხელში უპყრია სასანთლე ანთებული სანთლით, მარჯვენა ხელში კი – საცეცხლური, სახით მიქცეულია პირველშეწირული წმინდა ძღვენისკენ და უკმევს. გაივლიან რა მაღალდასაჯდომელს, მღვდელი *დაასვენებს* ფეშხუმს სამკვეთლოზე“ (გუნია 1996).

პირველ მაგალითში წმინდა ძღვენისადმი დამოკიდებულება გამოხატულია როგორც ზმნური ფუძით, ასევე დამატებითი ლექსიკური ერთეულებით (*უდიდესი კრძალულებით*); სხვაგვარად რომ ვთქვათ, შეცვლილია ჩვენ მიერ ზემოთ დამოწმებული მაგალითები ნაბეჭდი კონდაკებიდან. რაც შეეხება მეორე მაგალითს, ამ შემთხვევაში ფეშხუმთან მიმართებით *დაასვენებს* ფორმა გამოიყენება, რადგან ფეშხუმზე წმინდა ძღვენი დასვენებული. მეორე მაგალითი საინტერესოა იმ თვალსაზრისითაც, რომ ამ შემთხვევაში არ არის ნახსენები ტრაპეზიდან სამკვეთლოსკენ სვლის სახელი. მოსალოდნელი იყო *გადასვენება*, რადგან ამ გამოცემაში ყველა სხვა მოქმედების აღსაწერად სწორედ *სვენ(ებ)* ფუძისაგან ნაწარმოები ფორმები გამოიყენება.

უკვე დასრულებული ჩანს ტენდენცია, რომელიც გულისხმობს თავაზიანი ფორმების გამოყენებას წმინდა ძღვენთან დაკავშირებული

ყველა მოქმედების აღსაწერად. ეს ფაქტი ქმნის საფუძველს შესაბამისი საწყისებით, როგორც ტერმინებით, აღიწეროს წმინდა ძღვენთან დაკავშირებული თითოეული მოქმედება პირველშეწირულის ლიტურგიაში.

წმინდა ძღვენთან მიმართებით გავრცელებული იყო *გ(ებ)* ფუძისაგან ნაწარმოები ფორმები. sin. 89 ხელნაწერში დასტურდება ზმნური ვარიანტი, რომელიც დროთა განმავლობაში დაიკარგა.

მაგალითად:

„შეიმოსენ მღვდელნი და დააგონ სიწმიდე“ (sin.89: 71r).

ილ. აბულაძის მიერ შედგენილ „ძველქართულ-ძველსომხურ დოკუმენტირებულ ლექსიკონში“ დასტურდება ამგვარი განმარტება:

„დაგება - დება, გაშლა, დაფენა, დადგომა, დაგდება, „შთადება“ შეწირვა, მიგება, შერიგება, წარმართვა“ (აბულაძე 2014).

იმავე ლექსიკონში განმარტებულია მიმღეობური ფორმაც, რომელსაც შედარებით ნაკლები მნიშვნელობა უდასტურდება.

„დაგებული - დადებული, მორთული, დალაგებული“ (აბულაძე 2014).

როგორც ჩვენ მიერ დამოწმებული შედარებით გვიანდელი ლიტურგიკული წყაროებიდან ჩანს, ეს ზმნური ფორმა წმინდა ძღვენთან მიმართებით აღარ გამოიყენება. ნაბეჭდ კონდაკებში მისი მიმღეობური ფორმა გავრცელებული. უპირველეს ყოვლისა, ვგულისხმობთ თხოვნით კვერექსს, რომელიც წმინდა ძღვენის შესაწირად გამზადების, ტრაპეზზე დასვენების შემდეგ ითქმის. ზოგადად, აღსანიშნავია, რომ საღვთისმსახურო ხელნაწერების ლოცვითი ტექსტები ცვლილებას შედარებით ნაკლებად განიცდის, ვიდრე ის მითითებანი, რომლებიც ამა თუ იმ ეპოქის საღვთისმსახურო პრაქტიკაზე მიუთითებენ.

მაგალითად:

„წინადაგებულთა და პირველ შეწირულთა პატიოსანთა ძღვენთათჳს უფლისა მიმართ ვილოცოთ“ (კონდაკი 1899);

ეს ტერმინი წმინდა იოანე ოქროპირისა და წმინდა ბასილი დიდის ლიტურგიებშიც დასტურდება, დიდი შესვლის შემდეგ მოცემულ თხოვნით კვერექსში.

მაგალითად:

„წინადაგებულთა პატიოსანთა ძღვენთათჳს უფლისა მიმართ ვილოცოთ“ (კონდაკი 1899).

ანალოგიური ვითარებაა ჩვენ მიერ დამოწმებულ შედარებით ადრე გამოცემულ კონდაკებშიც, მაგალითად:

„წინადაგებულისა ამის პირველგანწმედილისა პატიოსანისა ძღვენისა უფლისა მიმართ ვილოცოთ (კონდაკი 1710).

„წინადაგებულთა და პირველგანწმედილთა პატიოსანთა ძღვენთათჳს უფლისა მიმართ ვილოცოთ (კონდაკი 1751).

დაგება ტერმინია მოცემულ მაგალითში:

„ლოცვა დაგებისა შემდგომად დადგმისა საღმრთოთა ძღვენთა-სა წმიდასა ზედა ტრაპეზსა“ (კონდაკი 1899).

კვეთის დასრულებისას მოცემულ საიდუმლო ლოცვაში დასტურდება ტერმინი წინადაგებული.

მაგალითად:

„შენ აკურთხე წინადაგებული ესე და შეიწირე წმიდასა და ზესთა ცათასა და საცნაურსა საკურთხეველსა შენსა“ (კონდაკი 1899).

მართალია, დროთა განმავლობაში დაიკარგა ზმნური ვარიანტი, მაგრამ მისგან ნაწარმოები საწყისი და მიმღეობა – დაგება, დაგებული – ტერმინებად იქცა და გამოიყენება თანამედროვე საღვთისმსახურო პრაქტიკაში.

დასკვნა

წმინდა ძღვენის გადაადგილებასთან დაკავშირებით პირველშეწირულის ლიტურგიის ადრეულ ნუსხებში გამოიყენება *ყვან(ებ)* ფუძისაგან ნაწარმოები ფორმები.

განხილული მასალა ცხადყოფს, რომ დროთა განმავლობაში წმინდა ძღვენისადმი კრძალულების გამოსახატავად თანდათან ჩნდება თავაზიანი ფორმები.

თუ მეცხრამეტე საუკუნეში დაბეჭდილ კონდაკებში ჯერ კიდევ შეინიშნება მერყეობა, შედარებით გვიანდელ ხელნაწერებში ყველა შემთხვევაში თავაზიანი ფორმები დასტურდება.

თანამედროვე საღვთისმსახურო პრაქტიკაში წმინდა ძღვენის გადაადგილებასთან დაკავშირებით გამოიყენება *სვენ(ებ)* ფუძისაგან ნაწარმოები ფორმები.

გ(ებ) ფუძისაგან ნაწარმოები ზმნური ფორმები მხოლოდ უძველეს წყაროებში დასტურდება, თანამედროვე საღვთისმსახურო პრაქტიკაში ის საწყისისა და მიმღეობის სახით გვხვდება: დაგება, წინადაგებული.

დაგება, როგორც ტერმინი, გამოიყენება პურისა და ღვინის შესაწირად მომზადების აღსანიშნავად და ამ პროცესს საიდუმლო ლოცვაც ეძღვნება – ლოცვა დაგებისა.

წინადაგებული, როგორც ტერმინი, გულისხმობს შესაწირად გამზადებულ ძღვენს.

ლიტერატურა

№2058/4 ხელნაწერი, ავსტრია, გრაცი.

№89 ხელნაწერი, სინას მთა, წმინდა ეკატერინეს მონასტერი.

აბულაძე 2014 – ძველქართულ-ძველსომხური დოკუმენტირებული ლექსიკონი, თბილისი.

გუნია 1996 – ლიტურგიკული კრებული, №2, თბილისი.

კონდაკი 1710 – კონდაკი, რაოდენიცა სწერია ამას შინა, ტფილისი.

კონდაკი 1751 – კონდაკი, ტფილისი.

კონდაკი 1899 – კონდაკი, ტფილისი.

ტიპიკონი 2005 – ტიპიკონი შიომღვიმის მონასტრისა, გამოსაცემად მოამზადეს ექვთიმე კოჭლამაზაშვილმა და ელგუჯა გიუნაშვილმა, თბილისი.

ხუნდაძე 1907 – ხუნდაძე რაჟდენ მღვდელი, ტიპიკონი, თბილისი.

Tamaz Devidze

Akaki Tsereteli State University, Georgia

tazodevidze@gmail.com

Keywords: Terminology, Liturgy, 'Markhvani', Term Creation.

Liturgical Terminology in the Georgian Manuscripts of Lenten Triodion

Summary

The translation of religious literature into Georgian has a long history. This process outlines the stages of Typicon development. The Georgian translations of the Lenten Triodion, which were created in different theological and literary schools, provide us with interesting

terminological material and present the long history of the development of Georgian liturgical terminology.

Our goal is to describe and analyze the liturgical terminology revealed in the Georgian editions of the Lenten Triodion, to compare it with modern liturgical practice, and to determine the general tendency of the process of liturgical terminology creation. The basis for this is provided by the material that is still unexplored and unpublished, such as manuscripts K-79, K-16 and K-38.

Georgian liturgical books were translated from ancient Greek, accordingly, Georgian liturgical terminology was formed on the basis of ancient Greek terms. Therefore, not infrequently, instead of the Georgian equivalent, the ancient Greek variants were used. Parallelism is often confirmed - both Greek and Georgian variants are used.

In the Georgian editions of the Lenten Triodion, as well as in the liturgical books in general, an interesting group of terms is distinguished. For example, *შეგჳწყალენი*; *ყოვლად წმიდისა...* For example, *შეგჳწყალენი* is the substantive form of the third verse of the litany of fervent supplication. Its use is due to the fact that in some cases, the first and second verses of this litany are not read.

In typiconic instructions, the Bible verses are for the most part given as beginnings, with a few words. In such cases, the attitude of the translator-editor towards the tradition of translating the books of the Bible is interesting. In the Good Friday Vesper, when the 12 Gospels of the Passion are read, the translator does not rely on the previous editions and offers a new translation. This circumstance, naturally, gives us an idea about the process of term creation.